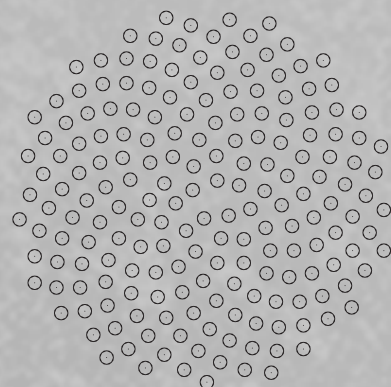

ЩО ТАКЕ

ПАМ'ЯТАТИ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

**«ПОЛІТИКИ ТА ПРАКТИКИ
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ
ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВИХ
У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ
ВІЙНІ НА СХОДІ УКРАЇНИ»**

(скорочена версія з основними результатами)

КОМАНДА ПРОЕКТУ

Оксана Іванців — ініціаторка дослідження, засновниця проекту «Що таке пам'ятати», голова громадської організації “Arts&Rights”.

Анастасія Обертас — експертка з комунікацій для соціальних змін та реформ, керівниця з комунікацій проекту «Що таке пам'ятати».

Михайло Бурков — військовий волонтер, експерт з інформаційної протидії та впливу.

Єлизавета Стрій — менеджерка.

Тетяна Мала — менеджерка партнерств.

ДОСЛІДНИЦЬКА КОМАНДА

Тамара Марценюк, к.соц.н., доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Анастасія Рябчук, к.соц.н., доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Владислава Осьмак, керівниця Культурно-мистецького центру Національного університету «Києво-Могилянська академія», дослідниця Києва.

Вікторія Олійник, експертка ГО «Юридична сотня».

Анна Пашкіна, експертка ГО «Юридична сотня».

Вікторія Івасик, координаторка аналітико-адвокаційного напрямку ГО «Юридична сотня».

Мар'яна Хемій — літературна редакція тексту.

Верстка і дизайн — Plaï Buro.

Текст за загальної редакції Тамари Марценюк.

Проект реалізовано за підтримки Українського культурного фонду.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Міждисциплінарне дослідження політик та практик вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні на Сході України виконувалося протягом літа 2021 року. Текст дослідження складається із трьох розділів — історико-культурологічного, соціологічного і юридичного.

Загалом дослідження включає дві частини: кабінетну та польову (емпіричну). Кабінетна частина передбачала огляд фахових (наукових) вітчизняних і міжнародних досліджень; інформації у ЗМІ; статистичної інформації, законодавчої бази тощо. Емпірична частина дослідження виконана з використанням якісних і кількісних соціологічних методів. Польова частина роботи тривала протягом червня-липня 2021 року.

Було проведено 20 глибинних інтерв'ю, тривалістю від 60 до 80 хвилин кожне. Для відповіді на поставлені завдання дослідження було важливо опитати представників і представниць декількох соціальних категорій, а саме — родичів загиблих, військових капеланів і психологів, ветеранів-побратимів загиблих, а також волонтерок і представниць громадянського суспільства, які працюють з темою вшанування пам'яті загиблих на війні. Таким чином вибірка була таргетованою і відбір здійснювався за переліком соціально-демографічних критеріїв, яким респонденти мали відповідати. Серед опитаних виявилось 6 чоловіків і 14 жінок. Було проведено 10 фокусованих інтерв'ю з експертами, які професійно працюють з тематикою вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні.

Статистику щодо загиблих у російсько-українській війні проаналізовано на основі даних «Книги пам'яті полеглих за Україну», яку засновано 22 липня 2014 року. Дані взято станом на липень 2021 року.

Репрезентативне для України ставлення дорослого населення до політики і практик вшанування пам'яті загиблих на війні з'ясовано у результаті проведення опитування дослідницькою агенцією Інфо Сapiєнсу липні 2021 року. Було опитано 1000 респондентів віком від 16 років по всій Україні, за винятком АР Крим та непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей. Метод опитування — особисте інтерв'ю вдома у респондента з використанням планшетів (CAPI).

1

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВИХ: ІСТОРИЧНИЙ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Пам'ять — багатовимірне поняття, що, окрім індивідуального, має чимало видів колективного втілення. Пам'ять — механізм передачі інформації та збереження традицій, а також — потужний чинник формування національної ідентичності та набуття державою суб'єктності.

Спільними зусиллями представників громадського сектору та волонтерів, фахівців-істориків, дослідницьких, зокрема, музейних інституцій і державних органів влади в Україні сформовано цілий комплекс комеморативних практик і на державному рівні впроваджено рішення, на яких базується політика пам'яті щодо російсько-української війни: ухвалено закони про військові поховання і церемоніали, створено військові сектори поховань, розроблено відповідні процедури та ритуали.

Практики, що формуються в Україні, мають чимало спільного з практиками країн Європи, Північної Америки та й інших країн, у яких вилився сторічний досвід комеморації загиблих у Першій та Другій світових війнах. Основні ідеї, на яких формувалися ці комеморативні практики, — уважне ставлення до кожної могили, персоналізація пам'яті (пошукові роботи та ідентифікація), а також ідея рівності всіх — кожен загиблий має право на гідну пам'ять. Метою ж державних політик пам'яті про війни і військові конфлікти є не лише збереження пам'яті, а насамперед плекання відчуття гідності та гордості за свою країну, її історію та її армію. Саме з цією метою ще під час Першої світової війни країни-учасниці, зокрема,

Франція та Велика Британія, почали впроваджувати єдині правила для організації пошуку тіл, фіксації інформації про загиблих, облаштування місць поховань і меморіальних просторів.

Слугує цій меті і спеціально розроблений єдиний дизайн військових поховань, який сприяє відчуттю причетності й гордості: відкритий простір, мінімалістична стриманість архітектурних форм. Надгробки — зі світлого каменю, однакової форми (як правило прямокутні, інколи — прості хрести), мінімум тексту і зображень (як правило — без портретів), які наносять різьбленням. Військові поховання на місцях бойових дій або спеціально створені — як місцеві, так і національного значення — перебувають у віданні державних інституцій та органів, насамперед міністерств або департаментів у справах ветеранів.

Окрім організації поховань, засобами комеморації є також меморіали й монументи, музеї, просвітницькі проекти. У багатьох країнах на національному рівні відзначають пам'ятні дати — День перемир'я, згодом — День пам'яті (Remembrance Day) та День пам'яті і примирення — під час яких традиційно відбуваються військові паради, хвилина мовчання, покладання квітів, зустрічі ветеранів тощо.

У багатьох країнах Європи, у США та Канаді пам'ять про загиблих у війнах 20–21 століття є цілісною, консолідованою: пам'ять про Другу світову війну стає органічним продовженням пам'яті про Першу світову. До пам'ятників і меморіалів Першої світової додають написи, присвячені Другій світовій, а згодом — й інших воєн. Натомість у деяких країнах Східної та Центрально-Східної Європи, включно з Україною, пам'ятні місця тих часів — меморіали, монументи піддаються не лише переосмисленню, а й демонтажу чи переміщенню у спеціальні музейні колекції, адже пам'ять про радянський період історії активно переосмислюється.

Особливістю власне української ситуації є те, що після набуття незалежності розпочався і триває донині процес формування нової історичної пам'яті, у якій оприявлені ті сторінки історії, що були замовчувані або заборонені в радянський час. Це стосується і воєнної та військової

історії, тож відновлення військових поховань часів Визвольних змагань є дієвою частиною відновлення історичної справедливості. А наші власні традиції військових поховань і вшанування загиблих військових стають частиною тих комеморативних практик, які творяться нині на пошану загиблих у російсько-українській війні.

Таким чином, створюється синтез традицій: щось, як, наприклад, ідея відкритого простору на військових похованнях, запозичено із зарубіжного досвіду, щось, як козацькі хрести на могилах, — наше власне.

Вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні одразу відбувається за кількома основними напрямками:

- усна історія — збирання та публікація історій учасників воєнних подій, збереження свідчень про війну;
- збирання артефактів, пов'язаних із місцями та учасниками бойових дій, організація музейних експозицій;
- створення місць поховань — військових цвинтарів і відповідних поховальних церемоній;
- комеморація у публічному просторі: встановлення меморіальних табличок, пам'ятників, меморіалів;
- розробка і впровадження комеморативних практик державного рівня;
- мистецькі, дослідницькі, інформаційні та дискусійні проєкти і кампанії.

Практики комеморації загиблих у російсько-українській війні почали формуватися завдяки зусиллям волонтерських ініціатив і громадських організацій, серед членів яких було чимало науковців — істориків, музейників тощо. А одним із перших органів влади, який цілеспрямовано почав займатися цими питаннями, став Український інститут національної пам'яті, діяльність якого було відновлено після Революції Гідності.

Важливо, що у практиках комеморації домінує гуманістичний персоніфікований підхід: для збереження пам'яті про кожного і кожну, хто віддали свої життя за незалежність України, створюються мартирологи,

Книги пам'яті, щоденна церемонія «Дзвін пам'яті» тощо. Запроваджено День пам'яті захисників України, впроваджено такі ритуали як хвилинка мовчання, розроблено військовий церемоніал поховання.

Збереженню інформації про загиблих і нагадуванню про те, що в країні триває війна, присвячено волонтерський проєкт «Стіна пам'яті», який розпочинався з практичної діяльності пошукової місії «Евакуація 200» Збройних Сил України (пошук і вивезення тіл загиблих). Павло Нетьосов каже в інтерв'ю, що діяльність зі збереження пам'яті «почалась одразу на полі бою, тобто з першим автоматом, який ми звідти забрали». «Стіна пам'яті» починалася з банерів із портретами загиблих та інформацією про них, розміщених спочатку біля Андріївської церкви, пізніше — на стіні Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Традиційними в Україні вже стали такі практики комеморації, як спортивні змагання (зокрема, забіг «Шаную воїнів — біжу за Героїв України», створення меморіальних алей і парків (зокрема, Жіночий ветеранський рух висаджує іменні яблуні на пам'ять про загиблих). З'являються іменні стипендії на навчання ветеранок і ветеранів, як от стипендія імені Богдана Радченка, журналіста, випускника Києво-Могилянської академії. Стипендія, яку заснували випускники НаУКМА — активістки й активісти ветеранського руху, дає можливість отримати ветеранкам і ветеранам магістерський ступінь у Могилянці.

Експерти, опитані в рамках цього дослідження, наголошують: тема смерті, попри її повсякчасну присутність у ЗМІ, досі залишається однією з найбільш табуованих. Водночас ми маємо, фактично, культ смерті, зокрема, у ставленні до минулого: усі травми 20 століття, досі недостатньо проговорені, недовисловлені, призводять до того, що відбувається віктимізація минулого («народ — жертва»), а образ героя — це майже виключно образ мертвого героя. Що ж об'єднує, що тримає разом суспільство в ситуації множинних пам'ятей про минуле? На думку експертів проєкту, це, з одного боку, біль і травма: якщо говорити про нинішню російсько-українську війну, то немає жодного регіону, де б не з'явилися

поховання загиблих воїнів АТО/ООС. А з іншого боку, це успадкований із попередніх періодів історії (не лише радянської, а й ранішої) образ воїна-захисника/рятівника.

За даними Міністерства у справах ветеранів, станом на 1 січня 2020 року в містах і селах України вже встановлено понад 3287 меморіальних дощок і сотні пам'ятників. За інформацією, наданою обласними та Київською міською державними адміністраціями, кількість місць поховань загиблих (померлих) учасників АТО/ООС, станом на 01.07.2021 становить 5030. Встановлено сотні меморіальних дощок і пам'ятників.

Одним із найбільш дискусійних елементів всього комплексу комеморації про загиблих у російсько-українській війні є пам'ять у публічному просторі. Запит суспільства — на встановлення пам'ятника у звичних формах зі звичного матеріалу (темний камінь, лазерне гравіювання, портретне зображення; скульптурні форми — ангели, крила, мечі тощо).

Натомість фахівці — мистецтвознавці, урбаністи, культурологи наголошують на травматичному впливі такої естетики. Але в умовах війни, яка триває, і ті, й другі погоджуються, що навіть діалог про те, якими мають бути пам'ятники, є важливим способом збереження пам'яті. Тому всюди, де йдеться про вшанування пам'яті в публічному просторі (площі, вулиці, парки, сквери) варто рекомендувати проводити відкриті громадські обговорення за участі всіх зацікавлених сторін та архітектурні конкурси, що підвищує шанси на створення якісних і сучасних місць пам'яті, гідних пам'яті наших захисників.

2

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИК І ПРАКТИК ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВИХ. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ.

Законодавство України визначає процедури поховання загиблих та померлих військовослужбовців, програм і політик вшанування та увічнення пам'яті. Тематика є досить актуальною, зважаючи на значну кількість реформ та законодавчих змін. Для прикладу, у січні 2021 року Кабінет міністрів прийняв розпорядження розпочати створення Національного військового меморіального кладовища у 2021 році, яке триватиме до 2025 року; у березні Верховна Рада підтримала за основу законопроект про створення Національного військового меморіального кладовища для поховання військових та борців за незалежність; у липні 2021 року був прийнятий законопроект про внесення змін до Закону України «Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України» щодо військового поховального ритуалу.

Отже, питання вдосконаленої процедури поховання, вшанування та увічнення пам'яті є актуальним завданням для низки державних органів влади таким як Міністерство у справах ветеранів України, Міністерства оборони України, органи центральної влади у сфері культури, органи місцевого самоврядування тощо. Координація дій центральних державних органів та органів місцевого самоврядування за оновленим законодавством є чіткою, проте практичний стан виконання законодавчих норм є питанням, що потребує подальшого дослідження.

Також за останніх 3 роки було прийнято чимало стратегічних документів, які визначають пріоритетні напрямки роботи у сфері вшанування пам'яті учасників російсько-української війни. Зокрема, «Пам'ять та повага» є стратегічною ціллю Міністерства у справах ветеранів України. На виконання цілі передбачено ряд заходів. Одним із заходів було затвердження Плану заходів з увічнення пам'яті захисників України на період до 2025 року (Розпорядження КМУ № 37-р від 20 січня 2021 р.). Затвердження Плану на 5 років є позитивним моментом. Це найбільш комплексний програмний документ у сфері вшанування пам'яті, який охоплює різні напрямки, починаючи від аналізу стану роботи з увічнення пам'яті, включаючи заходи увічнення Захисників України, створення Національного меморіального кладовища, виготовлення та розміщення соціальної реклами про загиблих земляків, розроблення методичних роз'яснень щодо проведення заходів із вшанування пам'яті загиблих захисників України, формування переліку місць поховань захисників України за кордоном тощо. Однак, варто звернути увагу, що інші програмні документи, такі як операційні плани роботи Мінветеранів, майже не містять заходів у сфері вшанування пам'яті, а ті, які там присутні, є переважно одноразовими заходами, не спрямованими на побудову системної політики у сфері.

Окрім державних програм та політик вшанування та увічнення пам'яті, в Україні існує значна кількість громадських ініціатив та проєктів, що мають позитивний вплив на стан справ у тематиці. Питання підтримки та популяризації та підтримки недержавних проєктів також є одним з перспективних напрямків розвитку системи вшанування та увічнення пам'яті загиблих або померлих військовослужбовців.

Система оповіщення про загибель (смерть) військовослужбовців також встановлена законодавством України. Правильно вибудована процедура оповіщення надзвичайно важлива для психологічного стану родин загиблих. Проте через низку проблем, які трапляються на практиці, існує потреба в виконанні чинного встановленого законодавством порядку

оповіщення, контролю за таким виконанням, а також внесенні відповідних змін до законодавства та покращенні практичного стану справ.

Державою передбачений соціальний захист та підтримка членів сімей загиблих (померлих) військовослужбовців. Для таких осіб законодавством України передбачена низка пільг та виплат, зокрема зазначених в Законах України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Пільги, передбачені цими двома згаданими нормативно-правовими актами, часто збігаються, хоча і мають певні відмінності. При цьому законодавство не містить заборони на отримання двох посвідчень, щоб мати можливість користуватися гарантіями, передбаченими в обох законах.

3

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИК ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ВІЙСЬКОВИХ

У цьому дослідженні нас цікавить саме статистика щодо загиблих у російсько-українській війні. Її проаналізовано на основі даних «Книги пам'яті полеглих за Україну», яку заснували 22 липня 2014 року. Варто взяти до уваги, що дані до книги вносять постійно, тому з часом кількість змінюється. Станом на 16 червня 2021 року в книгу внесено 4 415 загиблих, серед яких 21 жінка. Загиблі найчастіше належать до вікових груп 26–35 і 36–45 років. Наймолодший серед загиблих — 16 років, а найстарший — 66 років.

Найбільша кількість загиблих у російсько-українській війні походить із Дніпропетровської області (479 людей). Далі йдуть Львівська (250 людей) та Житомирська (229 людей) області. До десятка областей, з яких походять загиблі на війні, входять також Київська, Вінницька, Хмельницька, Волинська, Кіровоградська, Черкаська і Полтавська області. Тобто не завжди прикордонні до війни регіони мають загиблих на війні.

Також серед загиблих майже 20 іноземних громадян, найбільше з Грузії та Росії, а також з Білорусі, США, Швеції, Естонії тощо. Окрім власне військових, серед загиблих на війні очікувано видимими групами є медики, учасники миротворчих операцій, ветерани війни в Афганістані.

Громадська думка про практики вшанування пам'яті загиблих у російсько-українській війні з'ясована на основі репрезентативного опитування, проведеного в липні 2021 року. Загалом 75 % респондентів підтримують

запровадження Дня пам'яті захисників України, який із 2019 року відзначається щорічно 29 серпня. Лише 7 % проти такого рішення, а 15 % опитаних складно сказати.

Серед способів вшанування пам'яті задля переосмислення подій війни найбільш популярними виявилися фільми, пам'ятники і пам'ятні дошки, урочисті події (паради, публічні заходи тощо). Респонденти найрідше обирали стипендії та інші освітні ініціативи, спортивні події та книги.

Українці загалом не погоджуються з думкою про те, що сім'ї загиблих на війні отримують достатньо підтримки з боку держави і держава гідно вшановує пам'ять загиблих на війні. При цьому 60 % опитаних вважають, що загибель українських військовослужбовців не була марною, бо вони виконували свій обов'язок і захищали країну. Разом із тим, по всій Україні спостерігається позитивне ставлення до ветеранів АТО / ООС.

Найбільше відповіді респондентів відрізняються залежно від регіону проживання і мови спілкування. Мешканці Києва висловили найбільше підтримки запровадженню Дня пам'яті захисників України, стипендіям та іншим освітнім ініціативам як способу вшанування пам'яті, найбільшою мірою підтримали твердження, що сім'ї загиблих на війні отримують достатньо підтримки з боку держави і держава гідно вшановує пам'ять загиблих на війні. Мешканці Сходу України статистично значуще частіше, ніж інших регіонів України вважають, що загибель українських військовослужбовців — марна жертва, яка нічого не змінила. 86 % жителів Києва і 82 % жителів західного регіону України заявили про однозначно позитивне ставлення до ветеранів АТО / ООС.

У результаті глибинних інтерв'ю з'ясовано, що на початку війни у військоматів не було досвіду сповіщення родичів про смерть і не було чітко розробленої процедури. Тому процедура сповіщення відбувалась досить хаотично і неузгоджено. Найпершим кроком у вшануванні пам'яті загиблих у російсько-українській війні є повідомлення рідним про їхню смерть. З 2014 року процедура сповіщення поступово набуває більшої уніфікації, більш змістовного ідейного наповнення і стала

більше враховувати потреби родичів у перші дні й тижні після смерті близької людини на війні. Ті з респондентів, хто втратили своїх рідних на початку війни у 2014–15 роках, назагал нарікали, що на той час «ніхто не знав, що робити». Натомість тим, хто втратив рідних уже останнім часом, процедура сповіщення видавалась добре продуманою, логічною і коректною. Всі погоджуються, що наявність чітко прописаного протоколу є полегшенням для родин

Ситуація стала більш уніфікованою, розроблено протокол сповіщення, та все ж лишаються проблемні моменти. Першим із них є поспішне неформальне сповіщення телефоном чи через мережу інтернет. Воно є проблематичним і з етичних міркувань подальшої підтримки родини, і з міркувань національної безпеки та нерозголошення деталей ведення війни. Другим із них є брак довгострокової підтримки й супроводу всіма необхідними спеціалістами (психологами, юристами, соціальними робітниками) за принципом «єдиного вікна». Психологічну підтримку варто виокремити як пріоритетну. Такий супровід надають лише волонтери, державної психологічної підтримки не передбачено.

Назагал сім'ї вдячні державі за організацію поховання, що їм не доводилось цим займатись самотужки. Серед важливих побажань, про які зазначали респондентки й респонденти — це питання комунікації з родиною про їхні побажання (за дефолтом поховання мілітаризоване, з присутністю священнослужителів, на військових ділянках цвинтарів), дрібні побутові деталі як прояв уваги (наявність стільчиків, супровід родини тощо).

Опитані погоджуються, що повинна бути уніфікована позиція держави щодо вшанування пам'яті загиблих, через яку транслюються певні цінності. Однак виникають проблемні полюси цієї політики — надмірна героїзація і жертвовність загиблих на війні. Приклад альтернативного наративу — це увага до професіоналізму військових і вдячність за їхню службу. Стосовно ставлення з боку суспільства, то так само були згадані проблематики героїзації та віктимізації. Вдалим вважається принцип «рівний рівному» — взаємопідтримка в асоціаціях родичів загиблих.

Респондентки й респонденти зазначали, що маніпуляції на темі загиблих на війні були й будуть, їх не уникнути. Вони трапляються з боку родичів, які «капіталізують на втраті», з боку політиків, які «піаряться», з боку звичайних людей, яких дратують «привілеї» родичів загиблих, і з боку соціальних установ, які теж можуть «наживатись» і отримувати якусь вигоду. Такі приклади згадувалися в інтерв'ю, але радше як окремі поодинокі випадки, а не як системна проблема.

Родичі загиблих на війні більш відкриті до різних практик вшанування пам'яті. Вони менше звертають увагу на дискусії щодо естетичного вигляду і форматів вшанування. Зрозуміло, що для рідних важливішим є сам факт уваги. В інтерв'ю були висловлені різні позиції стосовно вшанування пам'яті загиблих: одні підтримують ідею уніфікації практик вшанування, а інші вважають, що це може ще більше травмувати рідних. Був згаданий також проблематичний аспект у мілітаризації публічних просторів. Йдеться про те, що коли перейменовують вулиці, парки, встановлюють у публічних просторах меморіали, тим самим унеможлиблюючи використання цих просторів для розважальних цілей. В інтерв'ю були названі такі приклади вшанування пам'яті, як висаджування дерев, спортивні й культурні заходи тощо.

З дітьми й молоддю про вшанування пам'яті загиблих на війні варто говорити. Вік дітей не було названо перешкодою, адже контент можна подати відповідно до вікових особливостей. Зверталася увага на питання незгоди частини вчительства з державними рекомендаціями для освітян щодо вшанування пам'яті загиблих. Як наслідок, уроки проводяться лише на папері чи наповнюються іншим змістом. Респондентки й респонденти зазначали про суттєву роль волонтерів, родичів загиблих, ветеранів у освітньому процесі, а також ініціативних вчителів. Але водночас не слід усе перекладати на їхні плечі, адже має бути запроваджена відповідна державна політика.

